

Stella van Takis Würger

verwijzingen: Signatuur 2019

Onderstaande tekst is geschreven door Dirk Walter, voormalig leraar Duits, adviseur en voorzitter van de onderwijsraad voor het vak Duits in de deelstaat Saarland. 2019 heeft hij voor het eerst een podcast geschreven over een boek dat genomineerd was voor de Euregio Literatuurprijs voor Scholieren. Vanwege de zeer positieve reacties heeft hij nu alle zes de genomineerde romans voor zijn rekening genomen. Hieronder geeft hij ideeën en suggesties voor het bespreken van de boeken met de leerlingen.

Geachte Collega's,

Van alle dit jaar voor de *Euregio Literatuurprijs voor scholieren* genomineerde romans is het boek **Stella van Takis Würger ongetwijfeld het meest omstreden**. Terwijl Daniel Kehlmann op de flaptekst rept van 'spanning, ontzetting en bewondering' tijdens het lezen, terwijl Philipp Peyman Engel in de *Jüdische Allgemeine* de roman omschrijft als 'stil, geloofwaardig, keihard' en 'nergens (...) uit op effectbejag', en terwijl Hannah Lühmann in het dagblad *Die Welt* het boek 'onderhoudend en erg goed geschreven' noemt, vegen de recensenten van veel grote Duitse dag- en weekbladen met het boek de vloer aan. Het wemelt van formuleringen als 'irritant, een belediging, een misdrijf', 'literaire luchtfietserij', 'nazi-kitsch', en 'smartlappenversie van een holocaust-roman'. En de gerenommeerde uitgeverij Hanser ziet zich geconfronteerd met de vraag hoe zij zo'n boek kon uitgeven. Daar komt bij dat degene die de persoonlijkheidsrechten van Stella Goldschlag beheert juridisch tegen de uitgeverij in actie is gekomen wegens aantasting van de eer en goede naam van de dode.

Ook al vinden een paar recensenten het boek niet eens een debat waard, ik ben toch van mening **dat het zinvol is het boek bespreken en dan te beginnen met zulke uiteenlopende oordelen en de leerlingen te vragen wat zij na lezing van de roman vinden**. Natuurlijk zal dan snel blijken wie ver genoeg is gekomen om een oordeel te kunnen geven. Dat zullen er best wat zijn, want het boek leest vlot weg, al zal de functie van de historische intro's en de ingevoegde getuigenverklaringen niet iedereen meteen duidelijk zijn. De leerlingen die de roman niet hebben gelezen, zullen door de totaal uiteenlopende opvattingen van hun medeleerlingen vermoedelijk geprikkeld worden zich alsnog met de tekst bezig te houden.

Wat is het voor type roman? Afgelopen jaar hadden we bij Maria Peters' *De dirigent* al een soortgelijke mix van feiten en fictie. Net als dirigent Antonia Brico is ook Stella Goldschlag een bestaande historische figuur, waaromheen een fictief verhaal wordt gesponnen. **Alleen is Stella in Würgers roman zeker geen positieve figuur met wie de leerlingen zich spontaan kunnen identificeren.** Als Joodse *greiferin* (letterlijk: grijpster), zoals zulke mensen in het toenmalige jargon werden genoemd, heeft ze in Berlijn veel ondergedoken Joden aan de Gestapo verraden en veel van van die mensen zijn later in Auschwitz vermoord.

De **schrijver Peter Wyden**, die als Peter Weidenreich ooit bij Stella op school zat, heeft in 1993 een **biografie** gepubliceerd waaruit blijkt dat Stella in 1943 is gearresteerd en gemarteld, waarna ze min of meer gedwongen werd tot collaboratie. Stella was beloofd dat haar ouders niet naar Auschwitz zouden worden gedeporteerd als ze ondergedoken Joden (in het toenmalige jargon *U-Boote* - onderzeeboten) zou opsporen. Die belofte werd niet gestand gedaan, maar toch ging Stella actief door met haar activiteiten als greiferin. Ze werkte samen met de eveneens Joodse Rolf Isaaksohn, met wie ze in opdracht van de nazi's ook trouwde. In 1945 werd ze in verband met haar activiteiten door een Russisch militair tribunaal veroordeeld tot een gevangenisstraf van tien jaar, die ze uitzat in verschillende gevangenissen in de Russische bezettingszone, respectievelijk later de DDR. In 1956 werd in West-Berlijn opnieuw een proces tegen haar gevoerd, dat eveneens eindigde met een veroordeling tot een gevangenisstraf van 10 jaar, waarop de al uitgezeten straf in mindering werd gebracht. In 1994 pleegde Stella Goldschlag zelfmoord.

Peter Wyden heeft een omvangrijke biografie geschreven, waarin hij nog meer gevallen beschrijft. Daaruit blijkt **dat het geval Stella zeker niet uniek was.** Door haar manier van optreden en omdat ze erg aantrekkelijk was, trok zij echter meer aandacht, zodat ze al gauw bekend en gevreesd was als 'het blonde spook' of 'het blonde gif'.

Takis Würger maakt slechts beperkt gebruik van die feiten, die bij hem ook slechts gedeeltelijk worden verwerkt in de fictieve handeling. Om te beginnen speelt de roman zich af in de twaalf maanden van het jaar 1942. Würger verklaart dat uit het feit dat in 1943 de bombardementen op Berlijn al zo hevig waren, dat ze de nogal losbandige levenswijze van Stella en Friedrich een beetje onrealistisch zouden hebben gemaakt. Terwijl de historische Stella met allerlei mannen een relatie had en een aantal keren getrouwd geweest is, beperkt de roman zich tot haar romantisch-dramatische relatie met Friedrich. Aangezien Friedrich een fictieve figuur is, zoals de schrijver in de epiloog van

zijn boek zelf ook aangeeft, is het logisch dat een groot deel van de handeling, vooral wat de liefdesrelatie betreft, pure fictie is. Hetzelfde geldt ook voor de eveneens fictieve ss'er Tristan von Appen.

Tot de wel bestaande historische personages behoren de leider van het kamp in de Grosse Hamburger Strasse, Walter Dobberke, en de antisemitische kinderboekenschrijver Ernst Hiemer, die op een feest in een villa aan de Wannsee door Stella wordt ingepalmd. Andere historische feiten vinden we in de inleidende teksten bij de verschillende hoofdstukken en in de ingevoegde 37 zaken die de beklaagde ten laste worden gelegd. Op deze ingevoegde documenten kom ik nog terug.

Laten we eerst eens kijken naar de **drie hoofdpersonen**, te beginnen met Friedrich. Hij is de ik-figuur en alle gebeurtenissen worden vanuit zijn perspectief beschreven. Het gevolg is dat Stella en von Appen voor ons alleen van buitenaf zichtbaar zijn. Hun gedrag noopt dus sterk tot interpretatie, wat een essentieel spanningselement van de roman is.

Friedrich, de bijna twintigjarige fabrikantenzoon uit de omgeving van Genève, heeft het in jonge jaren geregeld moeten stellen met een goedmoedige vader die veel op zakenreis was, en een als schilderes mislukkende depressieve moeder, die hem nogal stevig aanpakte en tegelijk een uitgesproken antisemiet en aanhangster van het nationaalsocialisme was. Het ongelukkige huwelijk van zijn ouders mislukt definitief als Friedrich oud genoeg is om zijn eigen weg te gaan. Die weg voert hem om twee redenen naar het Duitse Rijk en dan vooral naar Berlijn. De eerste reden is het optreden van de Duitsers tegenover de rest van de wereld:

'De Duitsers waren in mijn hoofd zoals ik zelf wilde zijn. (...) misschien zou een deel van hun kracht op mij overspringen.' (p. 27)

De andere reden is zijn zoektocht naar de waarheid: hij wil weten wat er waar is van het gerucht dat in de hoofdstad Joden worden gearresteerd en in een meubelwagen worden afgevoerd.

Als kleine jongen heeft Friedrich al moeten constateren dat de waarheid erg pijnlijk kan zijn: een woedende koetsier sloeg het zesjarige jongetje met een opzetstuk van een aambeeld in zijn wang toen die zo eerlijk was toe te geven dat hij een sneeuwbal naar hem had gegooid. De harde klap leverde de jongen niet alleen een blijvend litteken op, maar had ook tot gevolg dat hij kleurenblind werd, wat zijn moeder slechts met moeite

kon accepteren. Zij wilde van haar zoon een kunstschilder maken. Friedrichs kleurenblindheid, kunnen we hier meteen vaststellen, is tegelijk een metafoor voor zijn langdurige blindheid ten aanzien van de ominieuze meubelwagen en ook ten aanzien van zijn geliefde. Voor de rest bevat het eerste hoofdstuk van de roman vooral veel informatie; daarna volgen dan twaalf hoofdstukken over de maanden van het jaar 1942 in Berlijn.

Friedrich zit in Berlijn op de kunstschool *Feige und Strassburger*, waar hij Stella voor het eerst ontmoet. Ze noemt zich Kristin en treedt voor een zakcentje of een beloning in natura op als naaktmodel. (Peter Wyden schrijft overigens dat dat overeenkomt met de activiteiten van de echte Stella). Tussen Friedrich en Stella ontwikkelt zich een **amour fou**, die wordt gekenmerkt door een **luxue leventje en gevaarlijke uitpattingen** in de nationaalsocialistische metropool. Voor de luxe zorgt, ondanks de economische malaise, het geld van de fabrikantenzoon, voor de uitpattingen Stella, die in de stad heel lang ongestoord als U-Boot haar gang kan gaan. Meteen in het begin van de roman al speelt ze een riskant kapitein-van-Köpenick-spelletje met een politieagent die naar hun persoonsbewijs vraagt. Verder treedt ze als zangeres op in een nachtclub van twijfelachtig allooi, waar ze zelfs verboden Amerikaanse jazz-songs zingt. Nog gedurfter is haar deelname aan een feest van hoge nazi's in een villa aan de Wannsee, waar ze zelfs met Ernst Hiemer spreekt en de polka met hem danst. Al eerder haalt ze Friedrich tijdens een bombardement over een nachtelijke wandeling met haar te maken. Haar drang naar avontuur werkt aanstekelijk op Friedrich, hij forceert de deur van een kledingwinkel en steelt een avondjurk voor haar (later stuurt hij dan wel anoniem geld naar de winkel).

Die schijnbaar zelfde losse omgang met de nationaalsocialistische gebruiken zien we ook bij de Dritte im Bunde, Tristan von Appen. Natuurlijk is ook hij stamgast in de nachtclub, en als Kristin/Stella grijnzend toegeeft dat ze even eerder het verboden lied *Moonglow* heeft gezongen, is zijn commentaar: 'Uitstekend' (p. 51). Bij een andere gelegenheid groet hij een patrouillerende politieagent met 'Heil Hitlertje'. (p. 79)

De vriendschap van Friedrich met de slungelachtige snob wordt steeds hechter. Hoewel veel vrouwen op Tristan vallen, vertoont diens lichamelijke toenadering tot Friedrich homoseksuele trekjes. Friedrich ziet dat als iets kameraadschappelijks; ergens lezen we: 'Het voelde goed. Ik dacht: zo zijn de Duitsers.' (p. 57)

Na een poosje begint de naar waarheid en kracht zoekende Friedrich **zaken in twijfel te trekken**. Eerst valt hem steeds weer op dat hij een dubieuze meubelwagen

nergens meer ziet, maar ten slotte ontdekt hij hem bij een bezoek aan de Grosse Hamburger Strasse, waar opgepakte Joden geïnterneerd zijn. Op dat moment is hij echter al onderweg naar kampeider Dobberke om te proberen Stella's ouders vrij te krijgen. Dobberke behandelt hem uitgesproken lomp en Friedrich kruipt in zijn schulp, hoewel hij een aanbevelingsbrief van een *Gauleiter* bij zich heeft. In feite laat de schrijver zien dat Friedrich een zwakke jonge man is. Al eerder heeft hij allerlei dingen gezien die zijn weerzin oproepen: dat begint op zijn laatst als hij op een nazi-feestje aan de Wannsee ontdekt dat zijn vriend von Appen een ss-insigne draagt. Hij roept hem ter verantwoording en krijgt te horen dat Tristan *Obersturmbannführer* is, maar wat hij precies doet, vertelt hij niet, zoals hij aanvankelijk ook steeds ontwijkend reageert als Friedrich meer wil weten. In het begin sluit Friedrich zijn ogen voor de waarheid:

'Ik wilde niet, dat mijn vriend Tristan bij de ss was. Ik wilde niet dat Kristin voor een ministerie werkte. Ik wilde dat wij drie zouden doordansen.' (p. 87)

Als **Kristin/Stella** dan ook nog bij de kinderboekenschrijver Ernst Hiemer in het gevele probeert te komen, als ze tijdens diens tirades aan zijn lippen hangt en zelfs met hem danst, wordt het Friedrich te veel, hij loopt naar buiten en moet overgeven. Hetzelfde doet hij trouwens als Stella er voor het eerst op uit gaat om Joden te vangen (zogenaamd om haar ouders te redden moet ze de documentenvervalser Cioma Schönhaus zien te vinden). Eerst gaat Friedrich nog met haar mee, maar dan laat hij haar alleen: 'Ik gaf over op de kinderkopjes van een inrit (...)' (p. 117)

Dat wijst er op dat de naïeve jongeman langzaam wakker begint te worden, maar ik vind niet alles wat er gebeurt erg psycho-logisch. Hetzelfde geldt overigens voor Tristans gedrag. Over dat aspect later meer.

Nu eerst aandacht voor **Stella**. Ik had het al over haar lichtzinnige houding in gevaarlijke situaties. Veel van wat ze doet zou Tijn Uilenspiegel niet hebben misstaan. Haar bewondering voor Hiemer kunnen we bijvoorbeeld zien als pure ironie. Met het overtreden van regels neigt ze ook steeds weer tot **kleine verzetsdaden** (al bij haar eerste ontmoeting met Friedrich stopt ze een Jodin een pakje koffie toe). Toch wordt steeds duidelijker dat ze gefascineerd is door de nationaalsocialistische ideologie. Heel vaak **doet ze op een absurde manier mee** met de nazi's, hoewel ze dat eigenlijk niet nodig heeft:

- Als op de party aan de Wannsee het gezelschap het afschuwelijke Judenblut-lied zingt, klinkt Stella's sopraan er duidelijk hoorbaar bovenuit.
- Later klapt ze in de opera op de maat van het Horst-Wessel-lied.
- Als Friedrich haar vraagt of ze het eens is met Hiemers antisemitisme, is alles wat ze zegt: *Natuurlijk*. Haar simpele uitleg: 'Omdat iedereen het zegt, fantast die je bent' (p. 90), en even later zegt ze: 'Lieve hemel, Friedrich, doe niet zo saai.' (p. 90)
- Daarna – intussen is ze na haar arrestatie en marteling allang in een greiferin veranderd gaat ze met Friedrich naar een kroeg waar veel ss'ers zijn. Ze flirt met een van de ss'ers en laat zich betasten. Als Friedrich haar ter verantwoording roept, is alles wat ze zegt: 'Mag ik niet een keer een beetje van het leven genieten?' (p. 128)
- Op dat moment is allang duidelijk dat Stella als greiferin niet alleen meer achter Cioma Schönhaus aan zit, maar haar activiteiten bewust heeft uitgebreid. Als Friedrich haar opgepakte ouders bezoekt, zegt haar moeder: 'Stella moet daarmee ophouden,' en dan begrijpt Friedrich het (p. 139).
- Maar Stella gaat gewoon door. Zelfs nadat ze gehoord heeft dat haar ouders van de deportatielijst zijn gehaald, reageert ze ontwijkend op Friedrichs voorstel samen naar Zwitserland te gaan: 'Ik denk dat ik weer wil optreden.' (p. 151) Ze kan haar levensstijl niet meer loslaten.
- Heel paradoxaal lijkt dat ze met Friedrich weer op bezoek wil bij von Appen, hoewel die haar, nadat ze door de Gestapo is gemarteld, op een buitengewoon kwalijke manier antisemitisch heeft vernederd. Als Friedrich geconsterneerd reageert, antwoordt ze: 'Kun je niet tenminste proberen het te begrijpen?' (p. 151) Een uitspraak die duidelijk correspondeert met haar latere: 'Heb je je weleens afgevraagd of er misschien een reden voor is dat iedereen de Joden haat?' (p. 172)

Op dat moment **lijkt de Joodse Stella zelf een antisemiet te zijn geworden. Een oordeel dat overigens wordt gedeeld door haar biograaf Wyden.** Hij voert daarvoor prominente voorbeelden aan van Joodse zelfhaat, wat hij psychologisch interpreteert als identificatie met de agressor. Dat fenomeen is ook bekend als *Stockholm-syndroom*, naar het gedrag van de gegijzelden tijdens de bloedige actie in 1975 van de Rote Armee Fraktion in de Zweedse hoofdstad. Iets soortgelijks doet zich voor als Stella ten slotte in de villa aan de Wannsee opnieuw voor de nazibonzen het Deutschlandlied zingt en

vervolgens de voor de gasten verwarrende uitspraak doet: 'Bedankt dat ik mag leven.' (p. 177)

Daar past bij dat de man die Stella heeft gemarteld en op wie Friedrich vergeefs wraak wil nemen, volstrekt onaangedaan antwoordt: 'En die Goldschlag, niemand dwingt haar. Die is op haar eigen verrekte manier trouwer gebleven aan haar vaderland dan wij twee samen.' (p. 166)

Echt cynisch lijkt evenwel Stella's gekwinkelerde Vogelfängerlied terwijl ze zich opmaakt voor een bezoek aan de *Zauberflöte*. En inderdaad zal ze in de opera een vangst doen. Dat wordt duidelijk door het gedeelte van het procesdossier meteen na die passage: de arrestatie van Morityz Zajdman in de Staatsoper Unter den Linden.

Daarmee zijn we aangekomen bij de **historische montage-elementen van de roman**. Het is niet uitgesloten dat het even duurt voor de leerlingen op de gedachte komen dat Stella de in de **processtukken** altijd als *beklaagde* aangeduide persoon is. In de chronologie van de roman begint het 'jagen' pas in het juni-hoofdstuk, na Stella's arrestatie en marteling. Ook duidelijk *na* de handeling van de roman valt een getuigenverklaring volgens welke Stella 'samen met haar echtgenoot (...) razzia's op Joden uitvoerde.' (p. 92) Vanuit het oogpunt van vormgeving is het daarom een beetje verwarrend dat de getuigenverklaringen al in het eerste Berlijn-hoofdstuk zijn gemonteerd. Waarschijnlijk wilde Takis Würger vanaf het begin uitdrukking geven aan die andere kant van de door Friedrich zo slaafs beminde Stella. De vraag blijft dan waarom Würger niet gewoon met het zogenaamde *eerste geval* begint, maar een nogal springerige opeenvolging van hoofdstukken verkiest. Daardoor kun je denken dat de respectieve voorbeelden betrekking hebben op de context van hetzelfde hoofdstuk. Helaas heb ik zo'n verband maar in twee gevallen ontdekt: bij het al genoemde geval Zajdman in het juli-hoofdstuk en bij het 'eerste geval', waar Stella, zoals hiervoor beschreven, voor het eerst met Friedrich 'op jacht' gaat. Beste collega's, misschien ontdekt u met uw leerlingen andere verbanden, mij is dat niet gelukt.

Een vergelijkbaar probleem heb ik met de **historische tekst die aan elk hoofdstuk voorafgaat** en waarin de gebeurtenissen van die maand worden samengevat. Dat daarin het politiek-dramatische en het populair-banale (neem de geboorte van Paul McCartney), door elkaar lopen, lijkt op het eerste gezicht onzinnig, maar waarschijnlijk is het de

bedoeling duidelijk te maken dat ondanks de oorlog en alle gruwelijkheden de wereldgeschiedenis gewoon doorgaat, zoals ook het schijnbaar vrolijke Berlijnse bohème-leventje van ons trio zich afspeelt tegen de achtergrond van de verschrikkelijke gebeurtenissen. Waar ik nog steeds een probleem mee heb, zijn de door het boek verspreide **tien geboden** van Goebbels voor de Duitsers: ook in dit geval is het mij maar in twee gevallen gelukt een soort verband met het betreffende hoofdstuk te zien:

- één keer meteen in het januari-hoofdstuk, waar het ironische contrast zichtbaar wordt tussen de oproep om Duitsland 'meer in daden dan in woorden lief te hebben' (p. 31) en het overtreden van de regels door Kristin (koffie voor de Jodin, het belachelijk maken van de politieagent),
- en in het oktober-hoofdstuk als Stella zingt op het feest aan de Wannsee; daarin kunnen we een link leggen tussen het 'geloof in de toekomst' (p. 158) en Stella's zogenaamde redding van haar ouders.

Ik vind dat nogal vaag. Misschien gaat het er alleen om de absurde tegenstelling aan te tonen tussen het pathos van de nationaalsocialistische propaganda en de deels beschamende, deels verschrikkelijke realiteit.

Problematischer vind ik de **geregeld zichtbare incoherentie en inconsistentie bij de romanfiguren Friedrich en Tristan**. Zo is onbegrijpelijk waarom Friedrich, gezien zijn verlangen naar Duitse kracht, al vanaf het begin in Berlijn het nationaalsocialisme afwijst, dat die kracht nu juist demonstreert. Al bij aankomst in het hotel is hij opgelucht dat hij niet wordt ontvangen met de Hitlergroet. En als zijn vader in een brief vraagt hoe hij het bij de nationaalsocialisten uithoudt, reageert hij met: 'Ik dronk een halve fles cognac.' (p. 66) Op grond van welke ervaringen hij zijn toevlucht tot alcohol moet nemen, wordt niet duidelijk. Als hij later met Tristan en 'Kristin' door een park kuiert, staat er: *We lachten dit volk en deze oorlog uit.* (p. 79) Al daarvoor had hij vriendschap met Tristan gesloten: 'Zo'n vriend had ik altijd al willen hebben.' (p. 63) Het lijkt hem niet te storen dat Tristan pronkt met het trotse bezit van een kippenveer uit Heinrich Luitpolds eigen fokkerij – Heinrich Luitpold zijn de voornamen van Himmler en de veer is een persoonlijk geschenk. Misschien weet Friedrich niet wie die Heinrich Luitpold is (zoals onze leerlingen dat misschien ook niet weten). Aan de andere kant ramt hij tijdens een latere ruzie bewust een degen in de lijst met de veer. Tussen haakjes: zoals bij Friedrich te verwachten valt, is het effect nihil: 'De degen bleef niet steken.' (p. 161) Last but not least verbaast het mij dat

hij ondanks zijn vroege afwijzing van de nazi's pas heel laat zijn verlangen naar kracht opgeeft. Wel logisch klinkt zijn afwijzing van de relativiteit van waarheid, die door zijn vader ooit werd vergeleken met de veelkleurige hibiscusbloemen. Wat Stella's Stella daden betreft, ziet Friedrich een duidelijke waarheid. Even logisch is de bekentenis waarmee hij een andere uitspraak van zijn vader weerspreekt: 'Schuld bestaat.' (p. 180) Het is consequent dat hij Stella en Duitsland de rug toekeert. De logische zwakte ligt in de psychologische weg naar die houding.

Ook Tristan is een twijfelachtig incoherente figuur. Hoe moeten we het zien dat de zo volstrekt 'onduits' camembert en jazz minnende snob zo'n hardnekkige antisemiet is dat hij Stella op een stuitend brute manier verbaal aanvalt, om vervolgens te doen alsof er niets aan de hand is zodra ze weer bij hem komt opdagen. Hij maakt haar een compliment over haar kapsel en zingt zelfs een duet met haar. Dat is gewoon niet plausibel. Iets vergelijkbaars zien we in een ander verband: als Friedrich in woede ontsteekt en de degen in Himmlers kippenvaar ramt, roept Tristan hem vol onbegrip en zonder ook maar in het minst onder de indruk te zijn na: 'Man, Friedrich, blijf toch hier. Ik heb speciaal camembert laten bezorgen.' (p. 161)

Moeten we de figuur van Tristan zien als een onberekenbare psychopaat, of heeft de schrijver hier de logica van zijn figuren uit het oog verloren?

Samengevat kunnen we zeggen: er komen in deze roman nogal wat ongerijmdheden voor, die we moeten bezien los van de gestelde vraag of het liefdes- en vriendschapsverhaal van dit trio wel past bij de steeds meeklinkende holocaust-thematiek. (Wat dat betreft, verwijs ik nogmaals naar de in het begin van deze tekst genoemde kritische besprekingen.)

Wat de vormgeving van de roman in het algemeen betreft, mogen we niet over het hoofd zien dat de schrijver een **duidelijk literaire ambitie** heeft. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het gebruik van een reeks **symbolen en motieven**, zoals Friedrichs kleurenblindheid en de appel als twijfelachtig symbool van verleiding in verband met Stella. De twee identieke horloges die de vader aan het paartje geeft, horen als symbool van harmonie ook in dat rijtje thuis. Kenmerkend is tegen het eind de opmerking van Stella: 'Je horloge tikt niet meer.' (p. 168)

Ook de tekst onder het rechtersleutelbeen van een ss'er verdient onze aandacht: *Molon labe*. (p. 156) Het is het antwoord van de Spartaanse koning Leonidas bij de

Thermophyae aan Xerxes, de koning van de Perzen, die wil dat hij gezien de verpletterende overmacht van de vijand de wapens neerlegt: 'Kom ze maar halen!' Het koppige zelfbegrip van de nazi-soldaten hoeft natuurlijk *niet* het effect hebben van Leonidas' verzet, dat het Griekse leger voldoende tijdwinst verschafte om toch aan het langste eind te trekken.

Ik sluit af. **Wat moeten we van deze roman vinden?** Ik zie er niet het grote literaire gebaar in, maar ook niet de totale esthetische en ethische mislukking die veel recensenten beklagden. Tenslotte worden in dit liefdesverhaal en het psychogram van de uiteindelijk raadselachtige Stella een reeks belangrijke discussiepunten aangesneden. Wat is schuld? Onder welke omstandigheden wordt iemand schuldig? Concreet: waar ligt de grens tussen handelen vanuit noodweer en actief boosaardig handelen? Hoe staat het met de identificatie van het slachtoffer met de agressor? Wat is de fascinatie van macht? Wat zouden wij in Stella's situatie gedaan hebben? En in hoeverre sta je als liefhebbend individu zoals Friedrich achter zulke daden van je partner? (Dat is – dit terzijde – de loyaliteitsvraag van Cécile in Delphine de Vigan's roman waarover ik in mijn tweede podcast heb gesproken.)

*Deze tekst is geschreven in het kader van de Euregio literatuurprijs voor scholieren 2022.
Tekst: Dirk Walter; vertaling: Gerrit Bussink*